

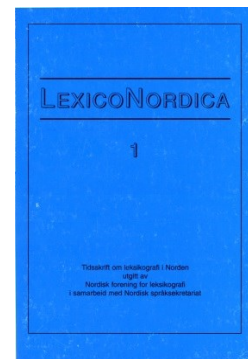
LexicoNordica

Titel: Systematisk inledning till *Nordisk lexikografisk ordbok (NLO)*

Forfatter: Henning Bergenholtz og Bo Svensén

Kilde: LexicoNordica 1, 1994, s. 149-185

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>



© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Henning Bergenholtz/Bo Svensén

Systematisk inledning till *Nordisk lexikografisk ordbok* (NLO)

One of the major problems of LSP lexicography is connected with the fact that an alphabetic macrostructure is not able to present a systematic overview of the subject field covered by the dictionary. Therefore, some modern dictionaries are provided with an encyclopedic section which constitutes a separate dictionary component giving an introduction to, or a systematic and detailed exposition of, the subject.

This contribution presents an encyclopedic section meant to be included in the planned *Nordic Lexicographical Dictionary*.

Bakgrund

Nordisk lexikografisk ordbok, som enligt planerna skall föreligga färdig i slutet av 1996, kommer att bestå av följande komponenter: bruksanvisning, systematisk inledning, lemmalista på norskt bokmål (med definitioner och ekvivalenter) samt register till vart och ett av ekvivalentspråken, dvs. inalles åtta register med termer på danska, finska, isländska, nynorska, svenska, engelska, franska och tyska.

En av dessa komponenter, den systematiska inledningen, är på intet sätt någon nyhet; den förekommer hos exempelvis Preuß (1966) och Plant (1987); men såvitt vi vet har den inte varit föremål för meta-lexikografisk diskussion förrän hos Bergenholtz & al. (1990) och där-efter hos Svensén (1994) och Bergenholtz & Tarp (1994). Exempelen hos Plant och Preuß skiljer sig också på flera sätt från exempelvis motsvarande danska fackordböcker: Henriksen (1991), Kaufmann & Bergenholtz (1992), Gubba (1993) och Nielsen (1993). Medan Plant ger en ytterst kortfattad framställning på tre sidor utan explicita hänvisningar till eller från de enskilda ordboksartiklarna, upptar den systematiska inledningen hos Preuß cirka hälften av bokens totala omfång på 1100 sidor. De danska fackordböckernas inledningar på 20–30 trycksidor utgör däremot en mycket mindre del av det totala omfånget.

Principen för de systematiska inledningarna i de danska fackordböckerna motsvarar den som gäller för en ordboksgrammatik, diskuterad exempelvis hos Bergenholtz & Mugdan (1985). Den där föreslagna fördelningen av den grammatiska informationen mellan lemmalistan och ordboksgrammatiken utgår från tre principer: (1) De viktigaste och mest regelbundna grammatiska fenomenen beskrivs i ordboksgrammatiken, de mest oregelbundna i de enskilda ordboksartiklarna. (2) Komplicerade grammatiska sammanhang förklaras i ordboksgrammatiken (dit hänvisning görs), om det motsatta förfaran-

det skulle innebära att samma förklaring behövde upprepas i ett stort antal artiklar. (3) Ordboksgrammatiken skall vara fullständig i den meningen att den behandlar alla grammatikens områden, om än mycket kortfattat, så att den kan användas som en fristående grammatisk inledning till ifrågavarande språk.

På liknande sätt har de systematiska inledningarna till de nämnda danska fackordböckerna, liksom även inledningen till NLO, två funktioner: (1) Inledningen skall kunna användas som introduktion till fackområdet, som en första liten lärobok. Som sådan skall den behandla alla fackområdets grundproblem men också vara så lättillgänglig att den kan läsas även av den som saknar förkunskaper. (2) Samtidigt skall den fungera som referensram för hänvisningar från de enskilda ordboksartiklarna i sådana fall då det kan vara nödvändigt eller lämpligt att visa en viss terms plats i ämnessystematiken.

På många sätt är detta en nästan omöjlig uppgift. Om den systematiska inledningen skall innefatta samtliga delområden och behandla dem grundligt, blir den till omfånget en hel handbok, inte en kort och koncis introduktion. Men en kortfattad framställning riskerar att bli antingen så komprimerad att den blir obegriplig för andra än fackmän eller så förenklad att fackmännen anser den sakna verkligt innehåll.

Detta har också varit vårt problem vid utarbetandet av inledningen till *Nordisk lexikografisk ordbok*. Vi har i stor utsträckning utnyttjat existerande handböcker, främst Svensén (1987) och Bergenholtz & Tarp (1994), i det senare fallet särskilt bidragen från Sandro Nielsen och Sven Tarp. Av utrymmesskal utelämnas här två partier av texten: dels hela avsnitt C såsom varande icke specifikt lexikografiskt, dels § 36 (Lexikografiskt projektarbete), som till övervägande delen går tillbaka på Svensén (1987:229–242).

SYSTEMATISK INLEDNING

Innehåll

- A Lexikografin och angränsande discipliner § 1
- B Lexikografi och samhälle § 2–5
- C Allmän lingvistisk teori § 6–8
- D Allmän ordbokstypologi § 9–12
- E Informationstyper § 13–18
- F Byggstenar § 19
- G Strukturer § 20–25
- H Allmänna ordböcker § 26–28
- I Specialordböcker § 29–33
- J Lexikografiska metoder och hjälpmedel § 34–37

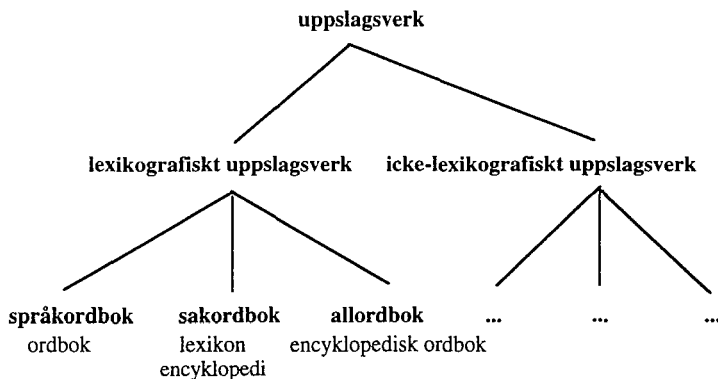
A Lexikografin och angränsande discipliner

§ 1 Vad är lexikografi?

Ordböcker har funnits i flera tusen år. Sedan mycket lång tid tillbaka finns också exempel på teoretiska arbeten om existerande ordböcker med förslag till nya ordbokskoncept. Men ända till för några år sedan var det ovanligt med undervisning och forskning inom ämnet lexikografi vid universiteten. Det är betecknande, att en stor del av den nyare vetenskapliga litteraturen inom området är skriven av lingvister. Man kunde därför välja att se ämnet **lexikografi** som ett delområde av lingvistik, närmare bestämt som en del av det område som kallas **lexikologi** ('läran om ord, om deras betydelse och bildning'). Vid sidan härav kan man tala om ytterligare ett område, **terminologi**, där terminologer och terminografer arbetar med fackordböcker, och slutligen ett tredje område, ibland kallat **encyklopedologi**, där encyklopedister utarbetar encyklopedier eller lexikon. Denna tämligen vanliga uppfattning om vad lexikografi är överensstämmer dock inte med den som föreliggande ordbok bygger på.

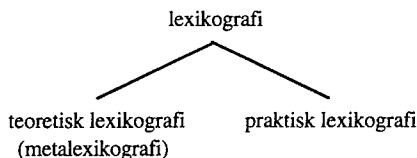
Däremot torde enighet kunna råda om att lexikografin måste ses i relation till benämningar som **ordbok**, **glossarium**, **ordlista**, **lexikon**, **fackordbok**, **encyklopedi** m.fl. Dessa termer används för att beteckna olika typer av uppslagsverk. Det händer dock ibland att flera av dem används för att beteckna en och samma typ (t.ex. i *synonymlexikon* resp. *synonymordbok*), och det förekommer också att en och samma term används som benämning på olika typer av uppslagsverk (t.ex. *medicinsk ordbok* för både en bok med enbart termförklaringar och ett mer encyklopediskt inriktat uppslagsverk). Det kan därför vara lämpligt att till en början bortse från ett uppslagsverks titel och i stället se till dess innehåll. Några uppslagsverk ger språklig information, t.ex. om betydelse, grammatik eller ordförbindelser. Andra ger information om världen utanför språket, även kallad encyklopedisk information. En tredje kategori ger både språklig och encyklopedisk information. En sådan indelning i ordböcker som ger språkliga upplysningar (språkordböcker), ordböcker som ger encyklopediska upplysningar (sakordböcker eller lexika) och ordböcker som ger båda typerna av upplysningar (encyklopediska ordböcker) kan dock vara svår att tillämpa i praktiken, eftersom i en och samma ordbok vissa artiklar kan innehålla encyklopedisk information, vissa språklig information och vissa information av båda slagen. Det också inträffa att en ordbok nästan uteslutande ger upplysningar av den ena av dessa huvudtyper men ändå innehåller några få artiklar av det andra slaget. Man skulle därigenom för varje ordbok tvingas beräkna antalet angivelser av de två slagen och kräva en viss procentuell fördelning för att en ordbok skall sägas vara en språkordbok, en sakordbok eller en encyklopedisk ordbok.

I denna situation är det lämpligare att i stället utgå från ordbokens avsedda **genuina ändamål**. En **språkordbok** är en ordbok avsedd att ge språklig information, en **sakordbok** är en ordbok avsedd att ge sakupplysningar och en **encyklopedisk ordbok** (av lexikografer också kallad **allordbok**) är en ordbok avsedd att ge både språk- och sakinformation. Men en språkordbok kan, när det anses lämpligt, också ge sakupplysningar och en sakordbok även språklig information. Det avgörande är det som i förordet eller bruksanvisningen sägs om ordbokens genuina ändamål i detta avseende. Indelningen framgår av Figur 1, som också visar den principiella skillnaden mellan lexikografiska och icke-lexikografiska uppslagsverk (t.ex. telefonkataloger eller handböcker bestående av större artiklar). Denna indelning skall inte förväxlas med de benämningar som olika lexikografiska uppslagsverk i praktiken brukar ha (några av dessa anförs i figuren under termen för ifrågavarande ordbokstyp):



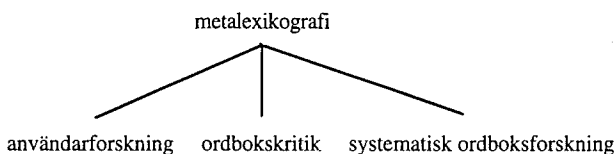
Figur 1. Olika typer av uppslagsverk.

Utarbetandet av ordböcker kallas **lexikografi**. I analogi med den ovan gjorda uppdelningen i ordbokstyper kan man skilja mellan **språklexikografi**, **saklexikografi** och **allexikografi**. Men därmed återstår att besvara en av de inledande frågorna. Lexikografi består inte uteslutande i att utarbeta konkreta ordböcker (**praktisk lexikografi**) utan också i lexikografers teorier om och undersökning av ordböcker (**teoretisk lexikografi** eller **metalexikografi**). Det finns många metalexikografer som inte har utarbetat en enda ordbok och kanske inte heller kommer att göra det, medan det däremot för praktiska lexikografer kan vara nödvändigt att befatta sig med metalexikografi när det gäller såväl planering som genomförande av ordboksprojekt. (Se Figur 2.)



Figur 2. Teoretisk och praktisk lexikografi.

Inom metalexikografien kan man urskilja tre olika delområden (Figur 3). Inom området **användarforskning** arbetar man med teorier om och metoder för undersökning av användarnas sätt att utnyttja ordböckerna och söker utveckla metoder för förbättrad ordboksanvändning, t.ex. genom bättre utbildning av användarna (**ordboks-didaktik**). Området **ordbokskritik** består dels i utarbetande av konkreta ordboksrecensioner, dels i utveckling av allmänna teorier och metoder för bedömning av ordböcker. Det tredje delområdet är **systematisk ordboksforskning**, som består i utveckling av nya eller förbättrade teorier som eventuellt kan komma till praktisk nytta vid utarbetandet av nya ordböcker. Hit hör också historiska undersökningar rörande de teorier som har legat till grund för tidigare ordböcker.



Figur 3. Olika typer av metalexikografi.

B Lexikografi och samhälle

§ 2 Ordboken som kulturell företeelse

Ordboken är en kulturell företeelse. Ett trivalt konstaterande är att den utgör en produkt av den kultur i vilken den har kommit till, ett mindre trivalt att den utgör en betydelsefull faktor i utvecklingen av denna kultur.

Olika ordböcker har olika syften. De framställs antingen för att tillgodose individers behov av information (**brukslexikografi**) eller för att tillgodose ett nationellt, politiskt, vetenskapligt etc. kollektivs behov av att bevara information för framtiden (**dokumentations-**

lexikografi). Brukslexikografin kan sägas fylla två slag av uppgifter. Den ena är att möjliggöra kommunikation, antingen inom modersmålets ram eller mellan modersmålet och ett främmande språk. Den andra uppgiften är att understödja inläring av språk, antingen det egna språket eller ett främmande språk.

Det finns och har funnits många olika drivkrafter bakom uppkomsten av lexikografisk verksamhet. Bland de områden där dessa krafter har varit verksamma och där ordboken följaktligen spelar och har spelat en viktig roll kan nämnas följande.

Inom religionen har studiet av heliga skrifter helt naturligt krävt särskilda lexikografiska hjälpmedel, likaså de kontakter med främmande kulturer och språk som missionsverksamhet och andra åtgärder för religionens spridande har fört med sig. När det gäller litteraturen har läsning av äldre och främmandespråklig diktning krävt särskilda typer av lexikografiska produkter, medan det egna utövandet av litterär verksamhet har krävt andra. Bildnings- och utbildningsväsendet, som behöver lexikografiska hjälpmedel för att förbättra den allmänna språkfärdigheten på modersmålet och underlätta studiet av främmande länders språk, har utgjort en stor del av drivkraften bakom framväxten av den typ av ordböcker som är vanligast i våra dagar, de en- och tvåspråkiga allmänna ordböckerna. Man har tidigare också haft behov av hjälpmedel för tillägnet av ett för flera länder gemensamt bildningsspråk, för Europas del alltså latinet.

Lexikografins roll i politiken är mångfasetterad. Varje stat har för sin diplomatiska verksamhet haft behov av språkligt och därmed lexikografiskt stöd, och detta behov har varit än mer påtagligt i fråga om stater som haft koloniala aspirationer eller fullt utvecklade kolonialvälden. Staten kan också anse sig behöva påverka medborgarna ideologiskt, varvid den språkliga aspekten och därmed ordböcker utgör ett viktigt redskap. Även för andra politiska aktörer än staten kan ordböcker utgöra viktiga hjälpmedel, t.ex. i samband med nationalistiska eller regionalistiska strävanden. Utvecklingen inom vetenskapen och tekniken ställer i det moderna kunskaps- och kommunikationssamhället allt större krav på lexikografiska insatser, inte minst när det gäller studium, utveckling och användning av fackspråk och i samband med den moderna datateknikens utveckling. Näringslivet och handeln kräver hjälpmedel för kommunikation med utländska affärskontakter och med invandrad arbetskraft, och den ökande turismen har medfört behov av ordböcker som kommunikativt stöd vid utlandsresor.

§ 3 Ordboken som kommersiell företeelse

Ordboken är numera inte bara en kulturell utan också – och till mycket stor del – en kommersiell företeelse. Det innebär att den lyder under marknadens lagar, dvs. den skall inte bara tjäna in de investera-

de medlen utan också ge ett överskott, ju större desto bättre. Den är därför föremål för marknadsföring, och här liksom i alla andra branscher förekommer både hederlig och ohederlig marknadsföring. Följden blir att många, framför allt de som inte reflekterar särskilt mycket över vad en ordbok egentligen är och vad den kan användas till, låter sig luras av mindre nogräknade ordboksproducenters bristfälliga eller direkt vilseledande produktinformation. Och eftersom det för den oinvigde är svårt eller omöjligt att kontrollera de uppgifter om ordbokens egenskaper som ges i reklamen, blir han ofta ett lätt offer för denna s.k. ordbokskriminalitet.

Ordbokskriminalitet kan rikta sig åt olika håll och ta sig olika uttryck. Den kan rikta sig mot konsumenterna och bestå i att man förtiger eller lämnar vilseledande uppgifter om (a) ordbokens identitet, t.ex. genom att utge en gammal ordbok med en ny titel, under ett nytt författarnamn eller under ett nytt förlagsnamn utan att klart och tydligt ange vilken ordbok det är fråga om; (b) ordbokens ålder, t.ex. genom att i ett oförändrat omtryck av en gammal ordbok stryka datum i det ursprungliga förordet eller underlåta att sätta ut vilken tryckning det rör sig om; (c) ordbokens kvantitativa egenskaper, t.ex. genom att uppges ett för stort antal uppslagsord, exempel, konstruktionsuppgifter etc.; (d) ordbokens kvalitativa egenskaper, t.ex. genom att beskriva en ordbok såsom lämplig för fler användargrupper än dem som den egentligen är avsedd för.

Ordbokskriminalitet kan också rikta sig mot andra ordboksproducenter. I alla tider har ordboks författare utnyttjat varandras arbete i större eller mindre omfattning. Det vore naturligtvis absurt att vid starten av varje nytt ordboksprojekt på nytt "uppfinna hjulet" och inte bygga vidare på de landvinningar som redan gjorts inom lexikografin. Men ordböcker är skyddade av upphovsrättslagar, och man måste alltså vara ytterligt försiktig härvidlag. Frågan är då vad i en ordbok som skall betraktas som upphovsrättsligt skyddat. Rent allmänt gäller att fakta i och för sig inte är skyddade, däremot sättet att beskriva dessa fakta. Om en ordbok utan vidare övertar hela artiklar från en annan ordbok, måste den därför anses ha gjort intrång i upphovsrätten. Enstaka sådana fall i en ordbok torde knappast – om de upptäcks – leda till rättsliga åtgärder. Men om två ordböcker i ett stort antal fall uppvisar slående likheter när det gäller komplicerade och omfångsrika artiklar som hade kunnat utformas på olika sätt, är det fullt möjligt att påvisa att det föreligger plagiat.

Den allt snabbare utvecklingen av elektroniska hjälpmedel för insamling, bearbetning och distribution av lexikografiska data och den därmed ökade tillgängligheten hos sådana data kommer knappast att reducera de upphovsrättsliga problem som den kommersiella lexikografin hade att brottas med redan före ordboksarbetets datorisering.

§ 4 Ordboken och normen

De verksamheter som tillhör kategorin språkplanering, språknormering och språkvård har inte bara givit upphov till ett behov av lexikografiska hjälpmedel utan har ofta själva agerat som producenter av sådana. Normeringen kan utgå från en enda språkbrukares personliga smak eller från en erkänd institutions (t.ex. en akademis) uppfattning. Den avser i många fall enbart ordvalet (t.ex. undvikande av främmande ord), men stavning, uttal och konstruktion intar ofta en framträdande position. Det kan också inträffa (huvudsakligen av ideologiska skäl), att normeringen avser den betydelse som skall läggas in i ett ord eller en fras.

Normeringen kan vara avsiktlig eller oavsiktlig. I den mån den är avsiktlig kan den vara öppen (genom att det normativa syftet explicit redovisas) eller förtäckt (genom att syftet förtigs och den språkliga påverkan sker s.a.s. smygvägen). I övrigt kan man konstatera, att knappast någon ordbok – dess syfte må vara hur objektivt språkbeskrivande som helst – kan undgå att i något avseende bli oavsiktligt normerande. Ordböcker åtnjuter som regel en mycket hög status hos allmänheten och bär därigenom inom sig en stor normerande kraft. Med en viss överdrift skulle man kunna säga, att i och med att en viss språklig företeelse utan reservationer upptas i en ordbok har den i viss mån upphöjts till (inofficiell) norm. (Se även § 9.)

§ 5 Ordboken och dess användare

Ordböcker förekommer i olika **användningssituationer**, brukas av olika typer av användare och på olika sätt. Deras syften och användningssätt kan därför beskrivas i flera olika dimensioner. **Ordboksanvändning** kan beskrivas i två huvuddimensioner, operationer på språket och operationer på ordboken. När det gäller operationer på språket används ordböcker främst för kontroll, eliminering av osäkerhet och utfyllnad av kunskapsluckor i samband med textreception, textproduktion, översättning, arbete avseende olika fackområden eller dessas fackspråk och slutligen forskning. I den dimension som avser operationer på ordboken själv skiljer man mellan **konsultation (uppslagning)** – med utnyttjande av olika **sökstrategier** och syftande till **återfinning** av sökt information – och läsning i ordboken.

Forskning kring ordboksanvändning och ordboksanvändare (**användarforskning**) utgör en viktig del av lexikografin (se § 1).

C Allmän lingvistisk teori

(Hela detta avsnitt utelämnas här av utrymmesskäl.)

D Allmän ordbokstypologi

Det finns en mängd olika typer av ordböcker. I en allmän ordbokstypologi kan de olika ordbokstyperna grupperas efter flera olika kriterier.

§ 9 Ordbokstyper efter uppläggning och inriktning

När det gäller ordböckers förhållande till världen kan man skilja mellan dels ordböcker som har till syfte att enbart ge information om språket (**språkordböcker**), dels sådana som är avsedda att enbart ge upplysningar om världen utanför språket (**sakordböcker, lexika**), dels sådana som är avsedda för båda syftena (**encyklopediska ordböcker, allordböcker**).

Man brukar också skilja mellan **allmänna ordböcker** och **specialordböcker**, där den senare kategorin kan vara specialiserad när det gäller de språkvarieteter och de typer av uppslagsord som behandlas, de typer av information som ges, sättet att presentera denna information, de avsedda användarkategorierna m.m.

En annan viktig indelningsgrund för en klassifikation av ordböcker är dessas grundläggande förhållande till det språkliga tecknet, nämligen vilken komponent av tecknet – uttryck eller innehåll – de utgår ifrån. Ordböcker vilkas makrostruktur (§ 22) är baserad på lexikaliska enheters egenskaper på uttryckssidan brukar kallas **semasiologiska ordböcker**. Ordböcker vilkas makrostruktur är baserad på lexikaliska enheters egenskaper på innehållssidan brukar kallas **onomasiologiska ordböcker**.

Man kan också klassificera ordböcker efter deras förhållande till tiden. För det första kan man skilja mellan **synkroniska ordböcker**, som beskriver språkets tillstånd under ett begränsat skede, och **diakroniska ordböcker**, som beskriver språkets utveckling under en längre period. Man kan i tidsdimensionen också skilja mellan **historiska ordböcker** och **samtidsordböcker**. Dessa två indelningar kan kombineras, och resultatet kan bli en **synkronisk historisk ordbok** (t.ex. en ordbok över en 1400-talsförfattares språk), en **diakronisk historisk ordbok** (t.ex. en ordbok över hela den senmedeltida språkperioden), en **synkronisk samtidsordbok** (som beskriver det samtida språket) och en **diakronisk samtidsordbok** (som beskriver språkets utveckling under en längre period inklusive samtiden).

Ordböcker har också ett förhållande till den språkliga normen. De kan nöja sig med att redovisa existensen av ett visst språkbruk, eller också kan de påbjuda resp. motarbeta ett visst språkbruk. Vi får då motsatsparet **normativa ordböcker** resp. **deskriptiva ordböcker**. De normativa ordböckerna kan vara **öppet normativa** eller **förtäckt normativa**. De öppet normativa kan vara det på olika sätt, antingen

genom att ge uttryckliga kommentarer av normativ art i själva ordboksartiklarna eller genom att i förordet avge en programförklaring. Förtäckt normativa ordböcker är t.ex. sådana som har vinklat sitt urval av uppslagsord och exempel och som inte explicit anger principerna bakom urvalet. Normativa ordböcker kan också indelas i **normbeskrivande ordböcker** och **normskapande ordböcker**. (Se även § 4.)

En viktig allmän indelningsgrund är också antalet språk, alltså om ordboken är enspråkig, tvåspråkig eller flerspråkig. I **enspråkiga (monolingvala) ordböcker** förklaras objektspråkets lexikaliska enheter med hjälp av språket självt. Detta kan ske genom att man antingen anger ersättare på uttryckssidan (synonymer, parafraaser) eller ger mer renodlade beskrivningar av innehållssidan (definitioner). I **tvåspråkiga (bilingvala) ordböcker** är huvudsyftet att för varje lexikalisk enhet (ord, fras, sats) på källspråket ange motsvarigheter (ekvivalenter) på målspråket. För **flerspråkiga (polylingvala) ordböcker** gäller i princip detsamma som för de tvåspråkiga, med den skillnaden i praktiken att flerspråkiga ordböcker får en omfångsrik och komplicerad mikrostruktur (§ 23) och därför i regel enbart ger ekvivalenter till enstaka ord.

Ordböckers illustreringsgrad är ett annat indelningskriterium. Om illustreringen enbart avser ett urval av de behandlade lexikaliska enheterna och därvid bara utgör ett stöd för den verbala betydelsebeskrivningen, talar man om en **illustrerad ordbok**. Härifrån bör man skilja den typ av ordbok där grafiska framställningar förekommer vid samtliga lexikaliska enheter och därvid utgör den i stort sett enda typen av betydelsebeskrivning (**bildordbok**).

§ 10 Ordbokstyper efter kvantitativa och strukturella egenskaper

Man kan givetvis också lägga kvantitativa aspekter på en ordbokstypologi, t.ex. något så trivialt som ordböckers storlek när det gäller antalet sidor, antalet uppslagsord osv. Terminologin är här helt vildvuxen och termernas innebörd långt ifrån entydigt bestämd, varför benämningar som exempelvis **fickordbok**, **handordbok** och **stordordbok** bara ger ungefärliga upplysningar om ordböckers kvantitativa egenskaper.

En annan kvantitativ aspekt har att göra med urvalet. En ordbok kan exempelvis behandla i stort sett alla förekomster av alla ord i en viss textmassa (**tesaurisk ordbok**) eller enbart behandla ett urval (**selektiv ordbok**). Många typer av specialordböcker har en särskild inriktning på sitt urval så att de enbart behandlar exempelvis vissa typer av uppslagsord, vissa informationstyper, vissa språkvarieteter eller vissa texter (se vidare § 30). Ordboken kan antingen enbart räkna

upp de utvalda lexikaliska enheterna (**kumulativ ordbok**) eller också även ge information om dem (**kommenterande ordbok**).

Ordböcker kan även indelas i olika typer efter strukturella egen-skaper, framför allt när det gäller ordningen mellan uppslagsorden (se vidare § 22).

§ 11 Ordbokstyper efter användning, funktion och konstruktion

De användningssätt, användningssituationer och användarkategorier som ordböcker är avsedda för kan också utgöra en indelningsgrund. Rent allmänt kan man skilja mellan två huvudtyper av operationer på ordböcker. De flesta ordböcker är ju avsedda som uppslagsverk (**konsultationsordböcker**), men det finns också sådana som snarare är avsedda att läsa i. Ordböcker inom den sistnämnda kategorin har ofta ett språkpedagogiskt syfte (t.ex. uppbyggande av ordförrådet, inläring av synonymer, konstruktioner etc.) eller ett bildnings- eller underhållningsinriktat syfte (t.ex. kulturhistoriska eller språkhistoriska ordböcker, specialordböcker över språkvarieteter eller ämnesområden av kuriositetsintresse).

Man kan också skilja mellan två huvudtyper av operationer på språket: reception och produktion. En ordbok som huvudsakligen är avsedd för reception av text benämns **avkodningsordbok** eller **receptionsordbok**, och en vars huvudsyfte är produktion av text kallas **inkodningsordbok** eller **produktionsordbok**. Denna indelning kan tillämpas på såväl enspråkiga som tvåspråkiga ordböcker. En särställning intar här **översättningsordböcker**, som, antingen de används för översättning till eller från användarens modersmål, kan betraktas som ett särskilt slags produktionsordböcker.

Ett visst användningssätt eller en viss funktion förutsätter en viss konstruktion hos ordboken. Särskilt när det gäller tvåspråkiga ordböcker avseende ett visst språkpar (S1 och S2), kan ett flertal dimensioner urskiljas.

Den första dimensionen avser antalet utgångsspråk (**skopus**). Om en given ordbok har uppslagsord på endast S1 och ekvivalenter på endast S2, talar man om en **monoskopal ordbok**; har samma ordbok uppslagsord och ekvivalenter på både S1 och S2, är det fråga om en **biskopal ordbok**. Biskopala ordböcker kan förekomma i två varianter. Den vanligaste av dessa är den **separat biskopala ordboken**, som har skilda delar för de två språkriktningarna. Betydligt mindre vanlig är den **integrerat biskopala ordboken**, som inom samma makrostruktur (§ 22) har artiklar för båda språkriktningarna.

Den andra dimensionen avser den typ av operation på språket som ordboken är avsedd för, dess **funktion**. En tvåspråkig ordbok (sdel) från ett främmande språk till modersmålet kan vara avsedd enbart för

förståelse av text på det främmande språket eller vara avsedd även för översättning från det främmande språket till modersmålet. Den förra typen sägs då vara en **monofunktionell ordbok** (**enfunktionsordbok**), den senare en **bifunktionell ordbok** (**tvåfunktionsordbok**). Motsvarande när det gäller en tvåspråkig ordbok(sdel) från modersmålet till ett främmande språk är antingen en ordbok avsedd enbart för produktion av egen text på det främmande språket eller en som är avsedd även för översättning från modersmålet till det främmande språket.

Den tredje dimensionen har att göra med ordbokens konstruktion i förhållande till de tilltänkta användarnas modersmål, dess **direktionalitet**. Om en given ordbok(sdel) med S1 som utgångsspråk är avsedd enbart för användare med S1 som modersmål, talar man om en **monodirektionell ordbok** (**enriktningsordbok**); om den även är avsedd för användare med S2 som modersmål, är den en **bidirektionell ordbok** (**tvåriktningsordbok**).

En indelning efter avsedda användare kan exempelvis resultera i dikotomin **ordböcker för främmandespråksbrukare** och **ordböcker för modersmålsbrukare**. Att vissa ordböcker är skräddarsydda för olika undervisningsändamål framgår ofta av deras benämningar (**studieordböcker**, **skolordböcker**, **ordböcker för främmandespråksinläring**). Andra typer benämns efter resp. användningssituationer såsom **reseordböcker**, **parlörer**, **tolkordböcker** osv.

§ 12 Ordbokstyper efter yttre form

När det slutligen gäller lagrings- och distributionsformen, går det en viktig gräns mellan en **tryckt ordbok** å ena sidan och å andra sidan en **elektronisk ordbok**. Inom den senare kategorin möter man också (med vissa betydelsskillnader) termer som **datorbaserad ordbok** och **maskinläsbar ordbok**.

E Informationstyper

§ 13 Allmänt om informationstyper

Ordböcker kan användas för en mängd olika syften, och därför förekommer det också en mängd olika **informationstyper** i ordböcker, t.ex. om uttal, böjning etc.: *uttalsinformation*, *böjningsinformation* etc. De skilda informationstyperna representeras i mikrostrukturen (§ 23) av olika typer av funktionella textsegment. Benämningen på ett sådant textsegment är uppbyggd som ett sammansatt ord, där benämningen på informationstypen utgör förled och termen **angivelse** eller **uppgift**

utgör efterled: *uttalsangivelse* eller *uttalsuppgift*, *böjningsangivelse* eller *böjningsuppgift* etc. (I "verkstadsspråket" uttrycker man sig i regel något mindre precist. Efterleden slopas ofta i benämningarna på både informationstyperna och deras representanter i mikrostrukturen, så att man använder exempelvis termen *uttal* både om uttalsinformation i allmänhet och om en enstaka uttalsuppgift.) Varje angivelsetyp har inom mikrostrukturen sin givna **informationsposition**.

Den information som ges i en ordbok kan indelas i explicit information och implicit information. Den informationstyp för vilken den implicita informationen är mest karakteristisk är exemplet (§ 16): ett och samma exempel, t.ex. i form av en fras eller en hel sats, kan ge såväl grammatisk som semantisk information.

Den rikaste floran av informationstyper förekommer som regel i icke-specialiserade (allmänna) ordböcker (§ 9) och kan inordnas i en typologi, som i mångt och mycket påminner om den som gäller för ordböckerna själva.

§ 14 Information om form och grammatisk kategori

En stor grupp av informationstyper avser lemmats identifikation och form: dels dess grafiska och fonetiska realisering, dels dess morfologi. Lemmat identifieras i första hand genom uppgiften om dess **lemmateckenform**, som visar uppslagsordet i dess **kanoniska form** (**uppslagsform**) och samtidigt anger dess grafiska realisering (stavningsuppgift). Stavningsuppgiften kompletteras ibland med **avstavningsmarkering**. Den fonetiska realiseringen visas normalt åtskild från stavningsuppgiften i form av **fonetisk transkription** (**ljudskrift**) av den kanoniska formen (ibland även av andra former) enligt en viss kod (**uttalsnotation**); vissa aspekter av uttalet, främst **betoningsmarkering**, kan även ges i kombination med stavningsuppgiften. Lemmats morfologiska egenskaper har tre aspekter. Den som oftast redovisas i ordböcker är flexionsmorfologin, som anges i form av böjningsuppgifter; dessa kan ges explicit i själva ordboksartiklarna eller representeras av **böjningskoder**, som hänvisar till **mönsterord** eller **mönsterparadigm** i utanförtexen (§ 21). I många enspråkiga ordböcker ges också uppgifter om lemmats derivations- och kompositionsmorfologi, dvs. dess förmåga att bilda avledningar och sammansättningar.

Lemmats grammatiska kategori redovisas genom exempelvis **ordklassangivelse** och (för substantiv) **genusangivelse**.

§ 15 Information om betydelsen

En mycket stor och viktig kategori är betydelsebeskrivningen. Denna har helt olika karaktär i enspråkiga och två- eller flerspråkiga ord-

böcker. I den enspråkiga ordboken förklaras objektspråkets lexikaliska enheter med hjälp av språket självt. Detta kan ske genom att man antingen anger ersättare på uttryckssidan (**synonymer**, **parafraser**) eller ger mer renodlade beskrivningar av innehållssidan (**definitioner**). I den två- eller flerspråkiga ordboken handlar det om att för varje lexikalisk enhet på källspråket ange motsvarigheter (**ekvivalenter**) på målspråkets uttryckssida. I båda ordbokstyperna kan vid sidan av den språkliga informationen också ges **sakinformation (encyklopedisk information)**. – När det gäller fackordböcker råder inte allmän enighet om den status som sakuppgifter resp. definitioner har. Några skiljer även här mellan språkliga (dvs. semantiska) och encyklopediska angivelser, andra anser alla definitionsliknande sakuppgifter i fackordböcker ha en status som helt motsvarar semantiska angivelser i allmänspråkliga ordböcker.

Till betydelsebeskrivningen hör också **illustrationer**, som förekommer i många ordböcker, dels i bildordböckerna (där de i stort sett ensamma svarar för betydelsebeskrivningen), dels i de illustrerade ordböckerna (där de utgör ett komplement till den verbala betydelsebeskrivningen). Man kan urskilja ett flertal typer av illustrationer beroende på vad de skall åskådliggöra, t.ex. hur något är uppbyggt (**strukturillustrationer**) och hur något fungerar (**funktionsillustrationer**); det förekommer också **sceniska illustrationer** (som visar i vilket sammanhang den beskrivna företeelsen brukar förekomma) och **sekvientiella illustrationer** (som återger de olika stadierna i ett förlopp).

§ 16 Syntagmatisk och paradigmatisk information

Den **syntagmatiska informationen** utgörs av uppgifter om uppslagsordets sätt att fungera tillsammans med andra lexikaliska enheter. Uppgifter om uppslagsordets syntagmatiska egenskaper kan ges med mycket olika grad av formalisering och explicititet, från **exempel** av olika slag (**levande exempel**, **döda exempel**; **frasexempel**, **kontextexempel**), via **konstruktionsmönster (satsmönster)** till **syntaktiska koder**. Exempelen kan vara **autentiska exempel** (**beläggexempel**), eventuellt försedda med **källangivelse** och **dateringsuppgift**, eller **konstruerade exempel (redaktions-exempel)**.

Den **paradigmatiske informationen** utgörs, när det gäller innehållssidan, av uppgifter om vilka ord som är begreppsmässigt besläktade med uppslagsordet (i den aktuella betydelsen), t.ex. **synonymer** och **antonymer (analog information)**.

§ 17 Markering, glossering

Lexikaliska enheter kan vara markerade i en eller flera dimensioner. Med **markering** menas en avvikelse i förhållande till huvudmassan av de ord som ordboken beskriver. I en allmän ordbok kan det t.ex. vara ett dialektalt uttryck som skiljer sig från det neutralt riksspråkliga uttrycket, ett fackspråkligt uttryck som skiljer sig från det allmänspråkliga uttrycket eller ett ålderdomligt uttryck som skiljer sig från det uttryck som är normalt för det med ordboken samtida språket (eller över huvud taget inte konkurrerar med något i det samtida språket). Att ett visst uttryckssätt är "normalt" eller "centralt" för den språkvarietet som ordboken beskriver behöver inte påpekas; däremot måste egenskaper som avviker från det centrala anges särskilt. Den informationstyp som anger sådana egenskaper kallas **diasystematisk markering** och angivelsen i fråga **markeringsangivelse**. En markeringsangivelse är i regel formaliserad och utgörs av en **markör (etikett)**. En markör benämns ofta efter den dimension som den hänförs sig till (**områdesmarkör**, **stilmarkör** etc.). Några exempel på diasystematisk markering:

<i>Markeringstyp</i>	<i>Omarkerat centrum</i>	<i>Exempel på markerad periferi</i>	<i>Exempel på markör</i>
diakronisk	samtidsspråklig	äldrespråklig	åld[erdomlig]
diatopisk	riksspråklig	regional	västsv[ensk]
diateknisk	allmänspråklig	fackspråklig	zool[ogisk]
diaevaluativ	neutral	värdeladdad	neds[ättande]
diafatisk	neutral	informell	vard[aglig]

Den diasystematiska markeringen har som regel till uppgift att precisera ett ords eller en ordkombinations bruklighet. En liknande funktion har den informationstyp som kallas **glossering** och vars angivelsetyp kallas **glossa**. Glossor förekommer i både en- och tvåspråkiga ordböcker, men det mest typiska användningsområdet är den tvåspråkiga ordboken, där de framför allt brukas för ekvivalentdifferentiering (§ 27) på källspråkssidan men även på målspråkssidan som komplettering och förklaring.

§ 18 Diakronisk information

De flesta allmänna ordböcker koncentrerar sig på det samtida språket (synkroniska ordböcker), men många enspråkiga allmänna ordböcker brukar också söka tillgodose den diakroniska aspekten genom att in-

föra en etymologisk komponent, som bland annat ger upplysningar om uppslagsordets **etymon (ursprungsord)**.

F Byggstenar

§ 19 Ordbokens delar

Några av en ordboks delar måste anses vara obligatoriska, medan andra är fakultativa. Den första av ordbokens delar är **titeln**, som normalt återfinns såväl på skyddsomslaget resp. pärmens framsida som på första sidan i boken. Därefter kan det följa en **innehållsförteckning**. En sådan finns inte i alla ordböcker, men den är ett normalt inslag i ordböcker som innehåller mer än bara förord och lemmalista. Däremot finns så gott som alltid ett **förord**. Detta placeras normalt direkt efter innehållsförteckningen och ger upplysningar om ordbokens funktion, syfte, omfång och användning. Därutöver kan ordboken innehålla en **metalexikografisk inledning**, som ger mer detaljerad information om hur ordboken är uppbyggd, vilka källor den bygger på och vilka informationstyper som förekommer i den. En sådan inledning, som huvudsakligen vänder sig till andra lexikografer och till lexikografiskt intresserade användare, kan avslutas med en bibliografi över den lexikografiska facklitteratur som har använts vid utarbetandet av ordboken och över de texter och ordböcker som har utnyttjats som källor. I **bruksanvisningen** orienteras användarna om ordbokens uppbyggnad och innehåll. I vissa ordböcker, särskilt de engelska, finns två bruksanvisningar: en kortfattad och översiktlig och en utförlig och mer djupgående. Som en del av bruksanvisningen ingår ofta en **förkortningslista**, som förklarar de förkortningar som ingår i ordbokens förklaringsspråk. Det rör sig om dels allmänna förkortningar som "t.ex.", "dvs." och "m.m.", dels grammatiska förkortningar som "adv." (adverb), "f." (femininum) och "pl." (plural), dels förkortningar för ämnesområden och olika slag av bruklighet, t.ex. "biol." (biologi), "vard." (vardagligt) och "dial." (dialektalt). Om ordboken är försedd med grammatiska koder, brukar dessa förklaras här i en särskild lista. Slutligen kan här också finnas en lista med **lexikografiska symboler** med förklaringar.

Vissa ordböcker innehåller också en **ordboksgrammatik**. En sådan kan bestå av en lista över oregelbundna verb och flexionsparadigm. Den kan också bestå av en kort översikt över hela grammatiken, som kan användas dels som en fristående introduktion, dels som en komponent dit hänvisningar går från de enskilda artiklarna. I fackordböcker kan också ingå en **systematisk inledning**, som ger en översikt över fackområdets mest centrala delar. Genom den får användaren möjlighet att dels skaffa sig en allmän orientering inom området, dels

– genom de hänvisningar som går hit från de enskilda artiklarna i ordboken – sätta in enstaka termer i deras systematiska sammanhang.

Lemmalistan är naturligtvis en obligatorisk komponent i ordboken och i regel också den viktigaste och omfångsrikaste. En lemmalista innehåller ordboksartiklar, som är relaterade till ett språk eller subspråk. Den måste skiljas från det som kallas **register** (eller **stickordsregister** eller **index**) och som i första hand fungerar som ingång till den information som ordboken ger, antingen i lemmalista eller i någon av de andra komponenterna. I fackordböcker med systematiskt ordnade lemmalistor är ett alfabetiskt register i stort sett alltid nödvändigt för att göra informationen i ordboken mer lättillgänglig.

Ytterligare komponenter i ordboken kan vara ett eller flera **appendix** med kompletterande upplysningar. Den sista av ordbokens delar är normalt **baksidestexten**, som ofta består av en reklambetonad presentation av ordboken och dess författare. På senare år har man föreslagit att baksidestexten skall kunna fungera som varudeklARATION, med ett standardiserat urval av upplysningar om ordbokens innehåll och funktion.

G Strukturer

För att göra upplysningarna i en ordbok mer lättillgängliga är det nödvändigt att strukturera dem efter klara och noga genomtänkta principer. Man talar i detta sammanhang om **ordboksstruktur** och menar därmed relationerna mellan ordbokens olika beståndsdelar. Ordbokens olika typer av strukturer kan indelas i sex grupper: **fördelningsstruktur**, **megastruktur**, **makrostruktur**, **mikrostruktur**, **hänvisningsstruktur** och **åtkomststruktur**.

§ 20 Fördelningsstruktur

Fördelningsstruktur är strukturen hos fördelningen av de språkliga och encyklopediska upplysningar som kan placeras på olika ställen i ordboken. I princip kan dessa placeras på tre olika ställen: (a) i de enskilda artiklarna, (b) i olika slag av **översiktsartiklar** och (c) i en självständig ordboksdel i form av exempelvis en systematisk inledning till fackområdet eller en ordboksgrammatik. Vissa upplysningar kan också finnas utanför ordboken, nämligen i andra ordböcker eller i handböcker, till vilka ordboken hänvisar.

Den enklaste fördelningsstrukturen föreligger i de fall då alla upplysningar återfinns i de enskilda artiklarna. Det blir strax mer komplicerat, om alla eller vissa upplysningar till de enskilda lemmarna placeras i översiktsartiklar. Här kan man räkna med flera olika strukturer. Den enklaste är då all information finns i översiktsartiklar, så att de

enskilda artiklarna enbart består av hänvisningar till översiktsartiklarna. I översiktsartiklarna kan man också samla all information som redan givits i de enskilda artiklarna; därigenom tillför översiktsartiklarna i sig inte något nytt utan utgör bara ett slags sammanfattningar. Översiktsartiklarna kan också samla de viktigaste av de upplysningar som redan finns i de enskilda artiklarna, medan dessa därutöver innehåller fördjupad och mer detaljerad information. Ett annat alternativ är att översiktsartiklarna, utöver sådan information som också finns i de enskilda artiklarna, också ger kompletterande eller mer generell information, som inte ges i de enskilda artiklarna.

§ 21 Megastruktur (bokstruktur)

I § 19 beskrevs ordbokens delar. Dessa delars inbördes förhållande kan kallas ordbokens **megastruktur** eller **bokstruktur**. Strukturellt kan man dela in en ordbok i fyra huvudavsnitt. Utgångspunkten för denna indelning är **lemmalistan** som det centrala avsnittet. De ordbokskomponenter som är placerade före lemmalistan kallas därför med en sammanfattande term **förtext** och de som är placerade efter lemmalistan **eftertext**. En tredje komponent är **mellantext**, som består av självständiga inskott i lemmalistan som själva inte ingår i denna. Ordbokens förtext, mellantext och eftertext benämns med en gemensam term **utanförtext**.

§ 22 Makrostruktur

Med ordbokens **makrostruktur** menas den inbördes ordningen mellan ordbokens lemman. Denna kan vara antingen **alfabetisk** eller **systematisk**. Den alfabetiska principen utgår från de enskilda skrivtecken (grafem) som tillsammans utgör ett visst språks alfabet. Språkets alfabet anger också den konventionella ordningsföljden mellan de olika bokstäverna. Man måste därvid hålla i minnet att denna ordningsföljd växlar från språk till språk, även bland de västeuropeiska. I svenskan är exempelvis ordningsföljden mellan alfabetets tre sista bokstäver *å*, *ä*, *ö*, medan den i danskan och norskan är *æ*, *ø*, *å*. På spanska räknas *ch*, *ll* och *ñ* som självständiga bokstäver, eftersom de representerar tre olika fonem. Därigenom är *ch* en bokstav som står mellan *c* och *d*, *ll* är en bokstav som står mellan *l* och *m* och *ñ* en bokstav som står mellan *n* och *o*. Detta får bl.a. till resultat att ett ord som *chabacano* vid alfabetisk makrostruktur skall placeras efter *cursar*.

Den alfabetiska princip som används i en ordboks makrostruktur är dock inte nödvändigtvis identisk med den som gäller för ifrågavarande språks "vanliga" alfabet. Inom lexikografin skiljer man mellan språkets vanliga alfabet och den enskilda ordbokens **åtkomstalfabet**.

Skillnaden består dels i att åtkomstalfabetet i en ordbok är mer detaljerat och noga har fastlagt ordningsföljden mellan stora och små bokstäver, mellan bokstäver med och utan diakritiska tecken osv., dels i att åtkomstalfabetet kan innehålla skrivtecken som inte finns i språkets vanliga alfabet, t.ex. siffror, logogram och bokstäver från andra alfabet. När det gäller **numeriska lemman** och **alfanumeriska lemman** är den normala metoden att placera dem där de skulle ha stått om de hade varit utskrivna med bokstäver.

Den alfabetiska makrostrukturen kan realiserars på i huvudsak två sätt. Betraktar man ett lemma som en sträng av grafem, kan man välja att vid **alfabetiseringen** betrakta varje grafemsträng antingen framlänges eller baklänges. I exempelvis de nordiska språken läser man konventionellt dessa grafemsträngar från vänster till höger, varför det naturliga blir att alfabetisera efter grafemordning från vänster till höger. En sådan ordning resulterar i en **initialalfabetisk makrostruktur**. Väljer man i stället att alfabetisera efter grafemordning från höger till vänster, alltså baklänges i de europeiska språken, blir resultatet en **finalalfabetisk makrostruktur**:

fjällko
rokoko
sko
fiasko
alfresko
fåvitsko

Alfabetisering efter den initialalfabetiska principen kan ske på två olika sätt: enligt tecken-för-tecken-metoden och enligt ord-för-ord-metoden. Skillnaden mellan metoderna visar sig vid sådana lemman som består av mer än ett typografiskt ord (**flerordslemman**). Vid **tecken-för-tecken-metoden** tar man hänsyn enbart till grafemen och bortser från ordmellanrummen:

ad idem
adjoin
adjourn
ad litem

Vid **ord-för-ord-metoden** (även kallad "ingenting-före-någonting-principen") tar man hänsyn till ordmellanrummen. Ett ordmellanrum räknas här som åtkomstalfabetets första tecken och placeras därför före alfabetets första bokstav:

ad idem
ad litem
adjoin
adjourn

Det finns olika typer av alfabetisk makrostruktur. Dels är olika strukturer möjliga inom ramen för ett strikt iakttagande av åtkomstalfabetets grafemordning (**glattalfabetisk** och **nischalfabetisk** struktur), dels kan den alfabetiska ordningen ibland brytas (**nästalfabetisk** struktur). Varje tryckt ordbok kännetecknas av att den innehåller **artiklar**, som var och en börjar på ny rad. Allt efter valet av makrostruktur innehåller varje artikel ett eller flera **lemman**. Det första lemmat i en artikel kallas **ingångslemma** och de övriga **sublemman**.

En **glattalfabetisk lemmalista** är en lemmalista i vilken varje ordboksartikel innehåller endast ett lemma. Det betyder bl.a. att det inte finns några sublemman i en sådan artikel och att antalet artiklar är lika stort som antalet lemmen:

band band
bank bank
bank account bankkonto
bank book bankbok
bank clerk banktjänsteman
bank manager bankdirektör
bank statement kontoutdrag
banker bankförbindelse
banking bankrörelse
bankrupt bankrutt
bankruptcy konkurs

I en **nischalfabetisk lemmalista** sammanför man lemmen i grupper, s.k. **nischer**. Varje nisch innehåller ett antal **nischartiklar**, och varje nischartikel inleds av ett **nischlemma**, som man finner endast via **nischingångslemmat**, som inleder hela nischen. Nischlemmat är alltså ett slags sublemma. Till skillnad från den glattalfabetiska lemmalistan förekommer här alltså sublemman, som i alfabetet ligger mellan två nischingångslemman. I följande exempel har ovanstående lemmen ordnats nischalfabetiskt:

band band
bank bank; **bank account** bankkonto; **bank book** bankbok; **bank clerk** banktjänsteman; **bank manager** bankdirektör; **bank statement** kontoutdrag; **banker** bankförbindelse; **banking** bankrörelse
bankrupt bankrutt; **bankruptcy** konkurs

Nischen *bank* har ett nischingångslemma och sju nischlemman, som i exemplet ovan är ordnade i s.k. **klungform**. Ett annat sätt att realisera en nisch är i **listform**, varvid nischen får följande utseende:

band band

bank bank

bank account bankkonto

bank book bankbok

bank clerk banktjänsteman

bank manager bankdirektör

bank statement kontoutdrag

banker bankförbindelse

banking bankrörelse

bankrupt bankrutt

bankruptcy konkurs

Listformen kännetecknas av att varje nischlemma inleder ny rad med indrag. Utmärkande för klungformen är däremot att alla nischlemman står i svit.

Ordböcker som vill visa sambandet mellan lemman som innehåller samma ordstam brukar ha en **nästalfabetisk lemmalista**. I likhet med vad som är fallet vid den nischalfabetiska strukturen samlar man där lemmarna i grupper, men skillnaden är att åtkomstalfabetets grafemordning kan brytas i den nästalfabetiska strukturen. Varje grupp (**näste**) innehåller ett antal **nästartiklar**, och varje nästartikel inleds av ett **nästlemma**, som man finner endast via **nästingångslemmat**, som inleder hela nästet. Nästlemmat är alltså ett slags sublemma. Eftersom den nästalfabetiska principen gör det möjligt att bryta åtkomstalfabetets grafemordning, är det stor skillnad mellan nästprincipen och nischprincipen. Men det är bara nästlemmanas inbördes ordning som bryter den strängt alfabetiska ordningsföljden; nästingångslemmanas inbördes ordning är fortfarande strängt alfabetisk. Om man ändrar ovanstående nischer till nästen och kompletterar dem med lemman från andra delar av alfabetet, skulle resultatet kunna bli följande:

band band; feeder band transportband; **iron band** järnband;
rubber band gummiband

bank bank; bank account bankkonto; **bank book** bankbok;
commercial bank affärsbank; **savings-bank** sparbank

bankrupt bankrutt; **bankruptcy** konkurs

I detta exempel är nästlemman ordnade alfabetiskt och presenteras i klungform. Man hade också kunnat ordna dem icke-alfabetiskt eller i listform (jfr ovan). Man hade också kunnat använda **representationssymboler** av typ **tilde** e.d. i stället för att skriva ut alla nästlemman fullständigt.

Rent historiskt är den alfabetiska makrostrukturen en ganska ny företeelse. Ända till slutet av 1600-talet var de flesta ordböcker i stället systematiskt uppställda. Medan den alfabetiska makrostrukturen

utgår från lemmatecknens uttryckssida, baseras den systematiska makrostrukturen på lemmatecknens innehållssida. Det språk eller sub-språk som ordboken avser att täcka delas upp i systematiskt relaterade delar, t.ex. i hierarkiska begreppssystem med över-, under- och sidoordning. Sådana ordböcker kallas ofta **begreppsordböcker** men även **ideologiska ordböcker**.

§ 23 Mikrostruktur

Med en ordboksartikels **mikrostruktur** menas den inbördes ordningen mellan de olika typer av uppgifter som ges om lemmat. När man skall beskriva en artikels mikrostruktur kan det vara lämpligt att indela artikeln i fält, som vart och ett innehåller en bestämd typ av information, t.ex. (för en enspråkig ordbok):

LEMMA

uttalsuppgifter
semantiska uppgifter
synonymuppgifter

grammatiska uppgifter
exempel
antonymuppgifter

markeringsuppgifter
kollokationsuppgifter
hänvisning
historiska uppgifter

Liksom uppgifterna i en artikel anförs i en bestämd ordning (som fastställs med hänsyn till ordbokens avsedda funktion) kan också fält-interna uppgifter ges i standardiserad ordning. Exempelvis kan man låta det grammatiska fältet börja med en ordklassangivelse följt av morfologiska upplysningar, som i sin tur följs av syntaktisk information. I två- och flerspråkiga ordböcker är mikrostrukturen utbyggd ytterligare, eftersom det till varje ekvivalentuppgift kan höra i princip lika många fält som till ett lemma i en enspråkig ordbok.

§ 24 Hänvisningsstruktur

Man skiljer mellan ordboksinterna och ordboksexterna hänvisningar. Med en **ordboksintern hänvisning** menas en hänvisning som leder användaren från ett ställe i ordboken till ett annat ställe i samma ordbok, medan man med en **ordboksextern hänvisning** menar en hänvisning från ett ställe i ordboken till ett ställe utanför ordboken (t.ex. en annan ordbok eller en källa av något slag). Hänvisningar kan ha till syfte att spara plats i ordboken, t.ex. när en oregelbunden böjningsform av ett ord har tagits med som uppslagsord med en hänvisning till grundformen (*went* → *go*). I detta exempel har man använt en **explicit hänvisning** i form av en pil som hänvisningsmarkör; man kan också använda andra symboler eller (förkortningar av) ord på förklaringspråket, t.ex. "se", "se även", "jfr". Man kan också operera

med **implicita hänvisningar**, som ofta förekommer i samband med grammatiska uppgifter. Om ordboken exempelvis innehåller en särskild ordboksgrammatik som upplyser om de regelbundna dragen i språket och enbart det som är oregelbundet redovisas i de enskilda artiklarna, kan man tala om implicita hänvisningar.

Orboksinterna hänvisningar kan vara antingen **komponent-interna**, dvs. de hänvisar från ett ställe i en ordboksdel till ett annat i samma del, eller **komponentexterna**, dvs. de hänvisar från en ordboksdel till en annan. Komponentinterna hänvisningar kan finnas i alla ordboksdelar, t.ex. mellan olika ställen inom ordboksgrammatiken, den systematiska inledningen, lemmalistan eller ett appendix. Inom lemmalistan kan man skilja mellan **artikelinterna hänvisningar** och **artikelexterna hänvisningar**.

§ 25 Åtkomststruktur

Åtkomststrukturen är den första av ordbokens strukturer som användaren mer eller mindre medvetet kommer i kontakt med. Med **åtkomststruktur** menas generellt strukturen hos de lexikografiska indikatorer som leder användaren till den sökta informationen. Man skiljer i detta sammanhang mellan **yttre åtkomststruktur**, dvs. strukturen hos de indikatorer som leder fram till det sökta lemmat, och **inre åtkomststruktur**, dvs. strukturen hos de indikatorer som inom artikeln leder fram till den sökta informationen.

Ordbokens åtkomststruktur börjar redan på omslaget (framsidan eller ryggen), där titeln återfinns; särskilt tydligt är detta när det gäller ordböcker i flera band, då man måste få hjälp med att välja det band man skall slå i. När man har funnit rätt ordbok(sdel) blir nästa steg att finna den rätta komponenten i denna. Vid en vanlig konsultation är det i regel lemmalistan som användaren slår i, och där kan sökningen underlättas genom olika slag av **strukturindikatorer**. En traditionell typ av strukturindikator är **levande kolumntitlar**, som högst upp till vänster på varje vänstersida anger vänstersidans första lemma (ev. bara dess första bokstäver) och högst upp till höger på varje högersida anger högersidans sista lemma (ev. bara dess första bokstäver). På så sätt får användaren snabbt en samlad överblick över hela uppslagets lemmabestånd. Utöver levande kolumntitlar kan man använda andra indikatorer i lemmalistan. I stora ettbandsordböcker används ibland **tumindex**. I systematiskt ordnade lemmalistor kan man använda färgade fält längs kanten på sidorna, så att en viss färg anger ett visst delområde inom systematiken.

Som hjälp vid lokaliseringen av enskilda lemman tillgriper man olika slag av typografiska strukturindikatorer. I de flesta ordböcker framhävs lemmat med fet eller halvfet stil. Man kan också markera lemmat ytterligare genom att det rycks ut eller rycks in något i för-

hållande till spaltens vänsterkant. Vid fall av homonymi brukar man åtskilja homonymerna med hjälp av **homonymnummer**, som regel i form av för- eller efterställda exponentsiffror. Inne i själva artiklarna kan enskilda fält i mikrostrukturen avgränsas med hjälp av strukturindikatorer, t.ex. vinkelparenteser omkring det grammatiska fältet, komma eller semikolon för att skilja morfologiska och syntaktiska upplysningar från varandra. Ett annat sätt att åskådliggöra artikelstrukturen är att börja på ny rad för varje nytt fält eller låta det nya fältet inledas av en **lexikografisk symbol**, t.ex. ♦ eller ∇ eller *. I artiklar som behandlar polysema lemman kan strukturen i artikelns behandling av de olika delbetydelseerna åskådliggöras genom (halv)feta **betydelsenummer**.

H Allmänna ordböcker

§ 26 Allmänna enspråkiga ordböcker

Den allmänna enspråkiga ordboken är sannolikt den vanligaste ordbokstypen, den som förklarar utgångsspråkets lexikaliska enheter med hjälp av språket självt. Den är i första hand avsedd för textreception men används i viss utsträckning också för produktion. Det är inte alltid givet att språket ifråga skall vara användarens modersmål: det finns också enspråkiga ordböcker som är avsedda för studium av ett för användarna främmande språk, och i dessa ordböcker träder ofta produktionsaspekten mer i förgrunden.

En allmän ordbok är knappast detsamma som en allmänspråklig ordbok, eftersom den i regel också tar upp och förklarar en mängd termer från ett stort antal olika fackområden, främst sådana som den genomsnittlige språkanvändaren kommer i kontakt med som samhällsmedlem och genom massmedia, som konsument av varor och tjänster och inom olika delar av fritids- och kultursektorn. De förklaringar av facktermer som ges i en sådan ordbok är alltså avsedda för lekmän, varför de ofta blir tämligen kortfattade och oprecisa och sällan tillfredsställer fackmannens krav på fullständighet och precision.

Den informationstyp som främst utmärker den allmänna enspråkiga ordboken är **betydelseförklaringen**. Betydelseförklaringarna i en enspråkig ordbok är av två huvudtyper: **parafraser** och **definitioner**.

Parafrasen utgörs av en omskrivning av tecknets uttryckssida; som parafras kan också räknas en förklaring bestående av synonymer (**synonymisk betydelseförklaring**). Som regel brukar man sträva efter att låta en parafras bestå av ord som kan förväntas vara mer kända för användaren än det ord som den avser att förklara. Den bör så långt möjligt också ha en sådan grammatisk form att den kan sättas in i löpande text på uppslagsordets plats utan att resultatet verkar

konstlat. Parafrasen bör heller inte vara mer markerad än uppslagsordet; däremot är det ingenting som hindrar att den är mindre markerad, bara det tydligt anges att uppslagsordet är markerat och på vad sätt.

Definitionen utgörs av en beskrivning av tecknets innehållssida. Denna kallas i definitionssammanhang **definiendum** ('det som skall definieras'), medan själva definitionen kallas **definiens** ('det som definierar'). Det finns flera olika typer av definitioner. Den klassiska och i ordbokssammanhang vanligaste är den **intensionella definitionen**, där definiens anger definiendums närmaste **hyperonym**, kallad **genus proximum**, och därutöver minst ett för definiendum karakteristiskt drag, kallat **differentia specifica**:

rektangel rätvinklig fyrhörning

Förutom intensionella definitioner förekommer ibland också **extensionella definitioner**, där definiens består av en uppräkningslista av definiendums alla **hyponymer**:

luftfarkost flygplan, helikopter, luftballong eller luftskepp

I en tredje typ av definition består definiens av en uppräkningslista av definiendums delar:

Norden Danmark, Finland, Island, Norge och Sverige

Eftersom definitionerna inte parafraserar uttryckssidan utan utgör (ofta utförliga) beskrivningar av innehållssidan, kan de i många fall inte sättas in på uppslagsordets plats i löpande text (**icke-insättbara definitioner**).

Definitionerna i en ordbok bör helst bilda ett sammanhängande system (**definitionssystem**). Användaren måste exempelvis kunna vara säker på att företeelsen X i definitionerna alltid representeras av ordet Y, och omvänt att det är företeelsen X som avses varje gång ordet Y används. Ett sätt att uppnå detta är att använda endast en mindre, systematiskt utvald mängd olika ord för att innehållsligt beskriva en större mängd ord, en **definitionsvokabulär**.

§ 27 Allmänna tvåspråkiga ordböcker

Den allmänna tvåspråkiga ordboken är sannolikt näst efter den enspråkiga motsvarigheten (§ 26) den vanligaste ordbokstypen. Ordbokens syfte är att för varje ord och uttryck på källspråket ange motsvarigheter (**ekvivalenter**) på målspråket. Som regel är det ena av språken användarens modersmål, varvid det är av avgörande betydelse

för ordbokens konstruktion och innehåll om modersmålet är källspråk eller målspråk eller, med andra ord, om ordboken skall användas för produktion eller reception. Framför allt är detta betydelsefullt när det gäller **selektion** och **ekvivalentdifferentiering**.

Ett gott exempel på skillnader när det gäller yttre selektion (§ 34) är behandlingen av sammansatta ord. Sammansatta ord med genomskinlig betydelse i en engelsk allmänspråklig text vållar som regel inte en svensk läsare några problem, eftersom han genom sin kompetens på målspråket känner till betydelsen hos vart och ett av sammansättningsleden, och sådana ord behöver alltså i princip inte tas med i en receptionsordbok. Vid översättning från svenska till engelska kan svensken däremot inte förutsättas veta om en svensk sammansättning, den må vara hur genomskinlig som helst, kan återges led för led på engelska. Han kan inte vara säker på att 'biltradio' verkligen heter *car radio* och 'bilfärja' *car ferry*, och han vet säkerligen inte att 'bilhandske' heter *driving-glove* och 'bilkarta' *road map*, och därför måste även genomskinliga sammansättningar tas med i en svensk-engelsk produktionsordbok.

Fullständig ekvivalens mellan ord och uttryck i två språk är ganska sällsynt. En viktig uppgift för den tvåspråkiga lexikografin blir då att fastställa vari skillnaderna (**anisomorfin**) består och genom ekvivalentdifferentiering upplysa användaren om dessa, så att inga missförstånd uppstår när man ersätter ett ord på källspråket (**källordet**) med en motsvarighet på målspråket (**målordet**). Behovet av ekvivalentdifferentiering är som regel större i produktionsordböcker än i receptionsordböcker. Denna typ av information kan ges exempelvis med hjälp av synonymer till uppslagsordet:

liv 1 tillvaro **vie f 2** oväsen **tapage m 3** levande varelse **être m.**

genom hyperonymer till uppslagsordet:

krydda växtprodukt **spice**, smakförhöjande tillsats **seasoning**

genom valensuppgifter:

pröva 1 metod, produkt **essayer**, **éprouver 2** dom, beslut **arbitrer**

eller med hjälp av områdesmarkörer:

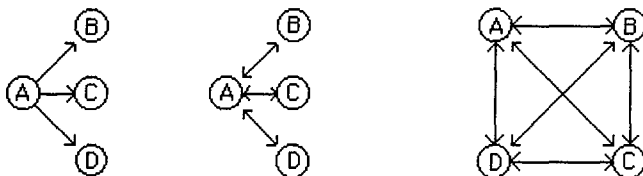
drill 1 mus. Triller **m 2** mil. Drill **m 3** tekn. Drillbohrer **m**

När ekvivalenter saknas, vilket ofta inträffar när det är fråga om kulturbundna företeelser, kan man välja mellan flera tillvägagångssätt, exempelvis genom

direktlån:	jodhpurs <i>spl</i> jodhpurs
översättningslån:	Gastarbeiter <i>m</i> gästarbetare
kulturell ekvivalent:	Amtsgericht <i>n</i> ung. tingsrätt
parafrastisk ekvivalent:	Arzthelferin <i>f</i> ung. läkarsekreterare med laboratorieutbildning
encyklopedisk förklaring:	snapdragon <i>s</i> gammal eng. jullek i vilken man söker fiska upp russin ur brinnande konjak

§ 28 Allmänna flerspråkiga ordböcker

Fördelarna med flerspråkiga ordböcker är att man kan slå ihop flera tvåspråkiga ordböcker till en och därigenom ge användarna möjlighet att på ett överskådligt och utrymmesbesparande sätt jämföra flera språk. I särskilt gynnsamma fall kan exempelvis en fyrspråkig ordbok ersätta tolv tvåspråkiga ordböcker mellan respektive språk. Principiellt kan man skilja mellan tre huvudtyper av flerspråkiga ordböcker (se Figur 5). Den första utgår från ett bestämt språk (A) och går därifrån i en riktning till vart och ett av de övriga språken (B, C, D). Den andra typen går också mellan ett bestämt språk (A) och vart och ett av de andra språken (B, C, D) men i båda riktningarna. Den tredje går i båda riktningarna mellan samtliga inblandade språk (A, B, C, D) utan att något av dem utgör utgångspunkt.



Figur 4. Tre huvudtyper av flerspråkiga ordböcker.

I princip gäller för flerspråkiga ordböcker detsamma som för tvåspråkiga beträffande bl.a. principerna för selektion och ekvivalentpresentation (§ 27). Detta – tillsammans med det faktum att de allmänna ordböckerna tämligen utförligt brukar redovisa konstruktioner, kollokationer o.d. – medför att en flerspråkig allmän ordbok med nämnvärda ambitioner i fråga om semantisk precision och utförlig syntaktisk redovisning knappast är möjlig: det är för mycket som inte överensstämmer mellan språken, både syntaktiskt och semantiskt, och mikrostrukturen skulle bli oerhört komplicerad och användarovänlig. Därtill kommer svårigheter med utformningen av beskrivningsspråket, som måste passa för samtliga inblandade objektspråk. De flerspråkiga allmänna ordböckerna blir därför ofta av tämligen enkelt slag och får

begränsa sig till att redovisa enstaka ord och uttryck där odiskutabel ekvivalens föreligger. (När det gäller fackspråk är förutsättningarna något gynnsammare; se § 32.)

I. Specialordböcker

§ 29 Typologi 1: syntagmatiska och paradigmatiske ordböcker

En viktig grupp utgörs av **syntagmatiska ordböcker**, som tar sikte på lexikaliska enheters sätt att kombineras med andra enheter. Några av de viktigaste är **valensordböcker**, **konstruktionsordböcker**, **kollokationsordböcker**, **kontextordböcker**, **frasordböcker** och **idiomordböcker**. Till de syntagmatiska ordböckerna hör också några ordbokstyper av mer encyklopedisk art såsom **citatordböcker**, **ordspråksordböcker** och **slagordsordböcker**.

En annan stor grupp bland specialordböckerna är de **paradigmatiske ordböckerna**. Dessa kan ta sikte antingen på innehållssidan (**innehållsparadigmatiske ordböcker**) eller på uttryckssidan (**uttrycksparadigmatiske ordböcker**). Bland de innehållsparadigmatiske ordböckerna finner vi en av de vanligaste specialordböckerna, nämligen **synonymordboken**, och även dess "motsats", **antonymordboken**. Andra typer i denna grupp tar mera sikte på underliggande begrepp, begreppsrelationer och begreppssystem, t.ex. **analogiordböcker**, **begreppsordböcker**, **begreppsklassordböcker**, **ordfinnarlistor** och **tesaurusar**. En tredje grupp innehåller ordböcker där de begreppsmässiga relationerna mellan enheterna är lösare, t.ex. **allusionsordböcker** och **associationsordböcker**. De uttrycksparadigmatiske specialordböckerna kan ta sikte på den grafiska realiseringen (**anagramordböcker**, **finalalfabetiske ordböcker**, **homografordböcker**, **korsordsordböcker**), den fonetiske realiseringen (**homofonordböcker**, **onomatopoetiske ordböcker**, **rimordböcker**) eller bådadera (**homonymordböcker**, **paronymordböcker**).

§ 30 Typologi 2: avgränsade ordböcker

Ett stort antal ordböcker har begränsat sitt urval av lexikaliske enheter efter vissa kriterier (**avgränsade ordböcker**). De flesta avgränsade ordböcker är specialiserade på så sätt att de avser vissa lemmatyper, informationstyper, språkvarieteter eller texter.

Den första av dessa grupper, som är specialiserad när det gäller valet av lemmatyper, är av naturlige skäl mycket heterogen. Här finner man exempelvis **förkortningsordböcker**, ordböcker med

morfologisk inriktning (**avledningsordböcker**, **eponymordböcker**, **morfemordböcker**, **partikelordböcker**), ordböcker över ord med ett speciellt förhållande till det de betecknar (**eufemismordböcker**, **invektivordböcker**), med ett speciellt geografiskt ursprung (**lånordsordböcker**, **regionalismordböcker**, **internationalismordböcker**) eller ett speciellt tidsmässigt ursprung såsom **arkaismordböcker** och **neologismordböcker** (**nyordböcker**) samt en rik flora av **namnordböcker**.

Bland de ordböcker som koncentrerar sig på vissa informationstyper märks främst sådana som är inriktade på ordens stavning (**avstavningsordböcker**, **rättstavningsordböcker**), uttal (**uttalsordböcker**), morfologi (**flexionsordböcker** såsom **deklinationsordböcker** och **konjugationsordböcker**), härkomst (**etymologiska ordböcker**) och förekomst (**frekvensordböcker**).

Ordböckerna över vissa språkvarieteter kan i sin tur indelas i flera grupper efter språkvarieteternas art. Bland ordböckerna över tidsmässiga språkvarieteter finner vi främst de historiska ordböckerna (§ 9). Ordböcker över rumsliga språkvarieteter är bl.a. **dialektordböcker** och **regionordböcker**. Som exempel på ordböcker över stilmässiga varieteter kan nämnas **litteraturspråksordböcker** och **talspråksordböcker**. Ordböcker över teknolekter kallas för det mesta **fackordböcker** eller **fackordlistor**. En fackordbok kan omfatta ett avgränsat fackområde (**ettfacksordbok**), en del av ett fackområde (**delfacksordbok**) eller flera områden (**flerfacksordbok**). Ettfacksordböckerna benämns givetvis efter sina respektive områden ("juridisk ordbok", "maskinteknisk ordbok" etc.). En särskild grupp bildar de fackordböcker eller fackordlistor som utarbetats enligt terminologilärans principer (**terminologiska ordböcker**, **terminologiska ordlistor**). Typiska ordböcker över sociolekter är **grupp-språksordböcker** och **slangordböcker**.

Den sista gruppen av specialordböcker utgörs av sådana som avser vissa texter. Till grund för ordboken kan ligga ett visst slag av text (**texttypsordbok**), ett enstaka verk (**verkordbok**), en grupp av verk (**verkgruppsordbok**), en författares samlade verk (**författarskapsordbok**) osv. Ordboken kan nöja sig med att mer eller mindre fullständigt redovisa samtliga ords frekvenser eller kontexter i den behandlade texten (**index**, **konkordans**) eller också mer eller mindre selektivt ge förklaringar av olika slag (**textexegetisk ordbok**).

§ 31 Enspråkiga specialordböcker

Specialordböckerna uppvisar en mycket rik flora av olika typer, fördelade på tre huvudgrupper: syntagmatiska, paradigmatiska och avgränsade ordböcker (§ 29–30). De flesta av dessa ordböcker kan vara antingen enspråkiga, tvåspråkiga eller flerspråkiga. Några typer av

specialordböcker är dock företrädesvis enspråkiga. Det gäller i första hand vissa uttryckparadigmatiska ordböcker som homografordböcker, korsordsordböcker och rimordböcker samt avgränsade ordböcker inriktade på vissa informationstyper såsom avstavningsordböcker, uttalsordböcker och frekvensordböcker.

En mycket stor del av specialordböckerna är dock inriktade på särskilda språkvarieteter, framför allt fackspråk. Eftersom det finns en stor mängd olika fackområden, är fackordboken också den kanske vanligaste specialordboken över huvud taget. De flesta enspråkiga fackordböcker syftar till att dels vara hjälpmedel vid reception av facktext, dels ge upplysningar om enskildheter och sammanhang inom fackområdet i fråga. De blir därigenom till sin karaktär i första hand sakordböcker (§ 9), och eventuell förekomst av språkliga upplysningar, t.ex. om etymologi och uttal, gör inte denna beskrivning mindre giltig, eftersom fackordböckernas genuina ändamål är att ge sakupplysningar. Det förekommer dock enstaka fackordböcker som syftar till att ge både saklig och språklig information (allordböcker; § 9), så att de även kan användas vid textproduktion. Men de flesta sådana ordböcker uppnår inte sitt syfte, eftersom de i regel ger alltför sparsamma upplysningar om konstruktioner, kollokationer osv.

§ 32 Tvåspråkiga specialordböcker

De flesta typer av specialordböcker kan också vara tvåspråkiga (för några typiska undantag, se § 31). Det är ju inte alls ovanligt med exempelvis tvåspråkiga konstruktionsordböcker och synonymordböcker. Dessutom borde man egentligen till de tvåspråkiga specialordböckerna också kunna räkna ordböcker över tidsmässiga, geografiska och sociala varieteter av ett språk (t.ex. historiska ordböcker, dialektordböcker och slangordböcker), eftersom de ju "översätter" till det samtida standardspråket. Men liksom när det gäller de enspråkiga specialordböckerna är fackordboken sannolikt den vanligaste ordbokstypen.

I jämförelse med de enspråkiga fackordböckerna är långt flera tvåspråkiga fackordböcker utformade som språkordböcker avsedda att användas vid översättning till eller från modersmålet. Denna funktion blir dock ganska sällan tillgodosedd fullt ut, eftersom många sådana fackordböcker enbart består av en lemmalista med nakna ekvivalenter, utan upplysningar om konstruktion och kollokationer. Ofta ger de inte heller semantiska kommentarer eller sakupplysningar som hjälp vid valet av ekvivalenter (ekvivalentdifferentiering; § 27). I följande exempel kan endast den användare välja rätt ekvivalent som behärskar såväl fackområdet som det engelska fackspråket på området:

advokat lawyer; attorney; solicitor; barrister

Här blir det helt nödvändigt att ge sakupplysningar för att leda användaren fram till rätt ekvivalent:

advokat allm. lawyer, amer. vanl. attorney;
eng., med rätt att föra talan end. i lägre domstol
solicitor; eng., med rätt att föra talan äv. i högre
domstol o. bli domare barrister

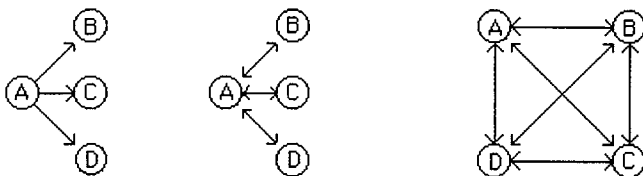
De flesta tvåspråkiga fackordböcker utformas som envägsordböcker (**monoskopala ordböcker**; § 11) med en enkel lemmalista som går i en språkriktning, t.ex. från ett främmande språk till modersmålet. Det finns också bland de tvåspråkiga fackordböckerna många exempel på tvåvägsordböcker (**biskopala ordböcker**), i regel med två lemmalistor, en i varje riktning (**separat biskopala ordböcker**).

Några tvåvägsordböcker är utformade så att de har dels en lemmalista med både språk- och sakinformation, dels en **omvänd lemmalista** med nakna ekvivalenter. Om fackområdet är kulturbundet och man alltså inte kan vänta sig att finna någon högre grad av ekvivalens mellan termerna på de två språken, kan en sådan omvänd lemmalista inte användas för översättning utan fungerar enbart som ett hänvisningsregister till huvudlemmalistan. Om fackområdet inte är kulturbundet och man alltså kan vänta sig en tämligen hög grad av ekvivalens mellan termerna på de två språken, kan den omvända lemmalistan användas dels vid översättning i den andra riktningen, dels som referens till sakupplysningar i huvudlemmalistan.

Andra tvåspråkiga fackordböcker är i sin tur utformade som "äkt" tvåvägsordböcker, med två likvärdiga lemmalistor som båda ger ekvivalenter, semantisk kommentar, sakinformation samt upplysningar om konstruktion och kollokationer. I verkligheten rör det sig ofta om två självständiga ordböcker bundna i samma band, dvs. två ordböcker som bygger på en självständig lemmaselektion för vart och ett av språken.

§ 33 Flerspråkiga specialordböcker

De flesta flerspråkiga specialordböcker är fackordböcker. Principiellt kan man bland fackordböckerna skilja mellan samma huvudtyper av flerspråkiga ordböcker som var fallet med de allmänna ordböckerna (§ 28; se Figur 6):



Figur 5. Tre huvudtyper av flerspråkiga ordböcker.

Den första typen kan användas för alla slags specialområden. Samma sak gäller för den andra typen, men man måste då hålla i minnet att en omvänd lemmalista för kulturbundna områden bara kan fungera som ett slags register och inte för översättning, såvida den inte är baserad på en självständig lemmaselektion och försedd med nödvändiga semantiska och encyklopediska kommentarer. Den tredje typen torde däremot fungera enbart när det gäller icke-kulturbundna fackområden; men även inom sådana områden kan det uppstå problem när facktermerna på respektive språk inte är helt ekvivalenta, och det kan bli nödvändigt att i stället tillämpa den mittersta modellen.

Trots dessa svårigheter måste man ändå konstatera att läget här är gynnsammare än när det gäller flerspråkiga allmänna ordböcker (§ 28). Graden av ekvivalens är högre hos facktermer än den ofta är hos allmänspråkliga ord och uttryck, och fackordböckernas ambitioner sträcker sig, som sagt, inte så långt som till att även omfatta termernas syntagmatiska egenskaper.

Flerspråkiga fackordböcker har ofta en systematisk makrostruktur, och termerna på de olika språken är då sökbara genom alfabetiska register, ett för varje språk. Ordböcker vilkas makrostruktur är alfabetiskt uppställd efter termerna i ett av de ingående språken kräver alfabetiska register på vart och ett av de övriga språken; ofta har de också något slags systematisk komponent (t.ex. ett systematiskt register eller en systematisk inledning till fackområdet). *Nordisk lexikografisk ordbok* är ett gott exempel på den senare typen.

Artiklarna i flerspråkiga fackordböcker kan utformas på i huvudsak två olika sätt: med en kolumn, där ekvivalenterna på de olika språken är ordnade vertikalt, eller med flera kolumner, där ekvivalenterna på de olika språken är ordnade horisontellt. Många av dessa ordböcker ger också definitioner, antingen på ett av de ingående språken, på flera av dem eller på alla. Goda exempel på dessa typer av ordböcker finns bland de terminologiska ordlistorna:

parkeringshus byggnad eller del därav avsedd för parkering av ett stort antal fordon; jfr *garage*
 E multi-storey car park
 F garage *m* à étages
 D Parkhaus *n*

103

natural ageing a change in properties that may occur gradually at atmospheric temperature

vieillissement changement de propriétés qui peut se produire progressivement à des températures atmosphériques

391-05-01

semi-conducteur

matériau dont la conductivité totale due aux porteurs de charge des deux signes (électrons et trous) est normalement comprise entre ...

semiconductor

material whose total conductivity, due to charge carriers of both signs (electrons and holes), is normally in the range between ...

Halbleiter

semiconductor
semiconduttore
halfgeleider
półprzewodnik
halvledare

J. Lexikografiska metoder och hjälpmedel

§ 34 Insamling och urval av data

Insamling och urval av data till en ordbok grundar sig på ett antal särskilt utvalda källor, som med en sammanfattande term kallas **ordboksbas**. Man skiljer mellan **primärkällor** och **sekundärkällor**. Till primärkällorna räknas språkliga yttringar dels i form av hela texter som sammanförts i en **textkorpus**, dels i form av textfragment (**excerpter**) som utvalts (**excerperats**) ur texter och sammanförts i en beläggsamling. Till primärkällorna räknas också **muntliga belägg**, som insamlats från **informanter**. Ordböcker utarbetade efter **beläggprincipen** har gamla anor, medan lexikografi bedriven enligt **korpusprincipen** först på senare år har blivit vanligare genom ordboksarbetets datorisering, som har gjort det möjligt att sammanföra mycket stora textmassor till **textdatabaser**. Sekundärkällor är i första hand ordböcker och ordlistor (både sådana som kallar sig så och s.k. **dolda ordböcker**), men även monografier över ordfamiljer, lexikaliska fält etc. räknas till denna kategori.

Det insamlade källmaterialet kan naturligtvis inte som helhet presenteras i den färdiga produkten. Nästa steg blir därför att utvälja de data som skall medtagas i ordboken (**dataselektion**). Här skiljer man mellan **yttre selektion** och **inre selektion**. Den förstnämnda typen avser urvalet av uppslagsord (**lemmaselektion**), den senare urvalet av angivelser under ett givet lemma.

På dataselektionen i en ordbok ställs flera krav. Urvalet måste vara autentiskt, dvs. enbart ta upp sådana språkliga företeelser som verkligen förekommer. Detta krav innebär normalt inga problem om man arbetar med primärkällor. När det gäller sekundärkällor, främst ordböcker, riskerar man bl.a. att råka ut för s.k. **spökord** (ord som egentligen inte finns). Man måste också vara säker på att de utvalda lexikaliska enheterna är tillräckligt representativa för den språkvarietet som avses, alltså att de har en viss frekvens i det som man har

antagit vara språkbrukarnas gemensamma lexikon eller i de texter som ordboken avser att beskriva. Ett tredje krav är att urvalet måste, med beaktande av det utrymme som står till buds, ha en så hög täckningsgrad som möjligt inom ramen för den språkvarietet som ordboken avser att behandla. Slutligen måste man vid dataselektionen ta hänsyn till ändamålsenligheten: principerna för både den yttre och den inre selektionen är olika för olika ordbokstyper, olika användargrupper osv.

§ 35 Bearbetning och presentation av data

De data man valt att ta med i ordboken måste undergå olika former av bearbetning. Till att börja med måste man för varje ordform fastställa under vilket lemma den hör, dvs. den måste undergå **lemmatisering**. Som ett viktigt led i lemmatiseringen ingår att, efter de principer för relationen homonymi–polysemi som gäller inom den enskilda ordboken, företa **homonymseparering** i materialet. När sedan varje ord eller uttryck har blivit inordnat under ett visst lemma, måste det undergå **betydelseanalys**.

De utvalda orden och uttrycken, jämte de metalexikografiska ut-sagor som är förbundna med dem, måste också sammanfogas i en standardiserad inbördes ordning och tillsammans utgöra den **lexikografiska kursen**. De kan i samband därmed behöva förändras på olika sätt allt efter den **ordboksstil** som i det enskilda fallet gäller, vilken i sin tur är avhängig av ordbokens funktion, genuina ändamål, tilltänkta användarkategorier osv. För det mesta är det fråga om att i utrymmesbesparande syfte förkorta ordbokens (antagna) **fullständiga text** genom **textförtätning**. Det finns många typer av textförtätning. Särskilt tydligt framträder den i de olika angivelsetypernas **format** (**presentationssätt**). Så kan ett autentiskt exempel som är långt eller komplicerat av pedagogiska skäl behöva förkortas (**beläggförenkling**), antingen genom **sammandragning** eller genom **trunkering**; i mönsterexempel som skall visa konstruktionssätt kan man i stället för att ge exempel på olika komplement till uppslagsordet låta dessa representeras av **pro-former** (*ngn, ngst; sb, sth; e-n, etw.; qn, qc* osv.).

Mycket av textförtätningen åstadkoms på typografisk väg genom **typografiska strukturindikatorer** av olika slag. Till dessa räknas konventionellt använda skrivtecken, symboler och ikoner, både allmänt brukliga och specifikt lexikografiska. Till den förra kategorin hör **skiljetecken** och **parenteser** av olika slag, **lodstreck**, **snedstreck** m.m. Inom den senare kategorin märks främst **hänvisningsmarkörer** (t.ex. i form av pilar eller **asterisk**) och **representations-symboler** (dvs. tecken som representerar lemmatecknet när det förekommer inuti artikeln, oftast i form av ett **tilde**). Som typografiska

strukturindikatorer räknas också konventionellt brukade **teckensnitt** och **teckengrader**: exempelvis kan **fet** stil ange lemmatecken, **halv-fet** stil idiom, **normal** stil betydelse, **kursiv** stil exempel, **petitstil** metaspråklig text, **kapitäl** ett lemma till vilket en hänvisning går osv.

§ 36 Lexikografiskt projektarbete

(Paragrafen utelämnas här av utrymmesskäl. Se Svensén [1987:229–242].)

§ 37 Lexikografiska hjälpmedel

Det lexikografiska arbetet har på senare år i grunden förändrats genom införandet av datorn, som får anses vara det lexikografiska hjälpmedlet par préférence. Datorn kommer in i snart sagt alla moment i ordboksarbetet.

Inmatning av källmaterial kan ske dels genom inskrivning via tangentbordet, dels genom inläsning av redan maskinläsbar text. Dessutom kan tryckt, ej maskinläsbar text göras maskinläsbar genom **optisk läsning (OCR)** och därefter matas in i datorn.

Det inmatade källmaterialet kan sammanföras till en **textdatabas**, som kan bli föremål för inspektion, urval och bearbetningar av olika slag: sökning, generella ändringar, **sortering**, kontroll, frekvensberäkning, **lemmatisering**, **homonymseparering**, morfologisk och syntaktisk analys. Utifrån textdatabasen kan man framställa **konkordanser** och **index** av olika förfiningsgrad, från mer eller mindre obearbetade **råkonkordanser** till **lemmatiserade konkordanser** och **KWIC-konkordanser**. En konkordans tar mycket stor plats, och innan man framställer en sådan bör man komplettera programmet med en **stopplista**, dvs. en lista över ord som datorn instrueras att gå förbi vid genereringen av konkordansen. Ett alternativ som numera erbjuder sig är att under arbetets gång direkt generera **ad hoc-konkordanser** över enstaka ord och uttryck.

Det selekterade och bearbetade materialet kan överföras till en **lexikalisk databas**, där det lagras i form av ett nätverk, varigenom man kan komma åt sammanhang som inte framgår av den tryckta texten (som är linjärt lagrad) och göra urval och bearbetningar av de mest komplicerade och skiftande slag. I databasen kan de olika informationstyperna märkas med särskilda **kategorikoder**, t.ex. av typ **SGML**. Ur databasen kan man på grundval av ett och samma material direkt generera ett flertal olika lexikografiska produkter på ett mycket smidigt sätt.

Datorn möjliggör också större snabbhet och flexibilitet vid presentation och distribution av lexikografiskt material. Detta kan ske i olika

former: (a) genom permanenta utskrifter, t.ex. fotosatt text, där kategorikoderna har ersatts av **typografiska koder** som styr sättningen och ger varje informationstyp ett visst teckensnitt och en viss teckengrad; (b) genom mer eller mindre tillfälliga utskrifter på papper, t.ex. från datorns skrivare; (c) genom utskrift på mikromedier, t.ex. på **mikrokort**; (d) i maskinläsbar form, t.ex. på magnetband, disketter eller **CD-ROM-skivor**; (e) genom flyktig visuell presentation (dvs. på bildskärm), t.ex. inom ramen för ett abonnemangssystem öppet för externa användare. Ett relativt nytillkommet elektroniskt distributionsmedium är ordböcker lagrade i fickräknare.

Ordboksarbetets datorisering har också inneburit dess decentralisering. Lexikografen kan i princip utföra sitt arbete var som helst och exempelvis sitta vid en terminal, som via telenätet låter honom kommunicera med en större dator på redaktionen. Han kan också arbeta vid en persondator, stationär eller av portföljtyp, och med jämna mellanrum kommunicera med redaktionen genom att sända in disketter för inläsning i den större datorn. Tendensen tycks vara att andelen distansarbete ökar och därmed också att ordboksproducenterna i allt större utsträckning anlitar externa medarbetare. Det är därför kanske bara en tidsfråga när den stora, permanenta ordboksredaktionen är ett minne blott.

Litteratur

- Bergenholtz, Henning & Mugdan, Joachim (Hrsg.) 1985: *Lexikographie und Grammatik. Akten des Essener Kolloquiums zur Grammatik im Wörterbuch 28.-30.6. 1984*. Tübingen: Niemeyer. (= Lexicographica. Series Maior. Band 3).
- Bergenholtz, Henning & Tarp, Sven 1994: *Manual i fagleksikografi. Udarbejdelse af fagordbøger – problemer og løsningsforslag*. Med bidrag af Grete Duvå, Ole Norling-Christensen, Anna-Lise Laurssen, Hans Kristian Mikkelsen, Sandro Nielsen og Jette Pedersen. Herning: Systime.
- Gubba, Wilhelm 1993: *Juridisk ordbog dansk-tysk*. 3. udg. København: Gad.
- Henriksen, Torben 1991: *Juridisk ordbog spansk-dansk*. København: Gad.
- Kaufmann, Uwe & Bergenholtz, Henning 1992: *Genteknologisk ordbog. Dansk-engelsk/engelsk-dansk molekylærbiologi og DNA-teknologi*. København: Gad.
- Nielsen, Sandro 1993: *Engelsk-dansk juridisk basisordbog*. København: Munksgaard.
- Plant, M. 1987: *Dictionario de Microelectrónica*. Madrid: Paraninfo.

- Preuß, G. 1966: *Meyers Handbuch über die Wirtschaft*. Hrsg. von der Lexikonredaktion des Bibliographischen Instituts unter Leitung von G. Preuß, bearbeitet von U. Bachert und weiteren Mitarbeitern der Fachredaktion Wirtschaft. Mannheim: Bibliographisches Institut.
- Svensén, Bo 1987: *Handbok i lexikografi. Principer och metoder i ordboksarbetet*. Stockholm: Esselte Studium & Tekniska nomenklaturcentralen.
- Svensén, Bo 1993: *Practical Lexicography. Principles and Methods of Dictionary-Making*. Translated from the Swedish by John Sykes and Kerstin Schofield. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Svensén, Bo 1994: Lexikografins terminologi: systematiska aspekter. I: Anna Garde & Pia Jarvad (red.): *Nordiske studier i leksikografi II. Rapport fra Konference om leksikografi i Norden 11.-14. maj 1993*. Århus: Nordisk Forening for Leksikografi, 263-278.